

УДК 37.017:159.947.23(092)

Ірина Сопівник,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки
та інформаційних технологій в освіті
Національного університету біоресурсів
і природокористування України

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКІЙ МОЛОДІ (НА ОСНОВІ ІДЕЙ В. СУХОМЛИНСЬКОГО)

У статті висвітлено погляди В. О. Сухомлинського на проблему відповідальності. Виокремлено складові системи виховання відповідальності сільської молоді за В. Сухомлинським (мета і зміст, методологічні підходи, суб'єкти, шляхи формування). Виділено види відповідальності особистості (відповідальність людини за людину, громадянська відповідальність, відповідальність перед колективом, професійна відповідальність, батьківська і сімейна відповідальність, особистісна відповідальність).

Ключові слова: моральність, відповідальність, обов'язок, свобода, педагогічна спадщина В. Сухомлинського, сільська молодь.

В статье освещены взгляды В. А. Сухомлинского на проблему ответственности. Выделены составляющие системы воспитания ответственности сельской молодежи по Сухомлинскому (цель и содержание, методологические подходы, субъекты, пути формирования). Выделены виды ответственности личности (ответственность за человека, гражданская ответственность, ответственность перед коллективом, профессиональная ответственность, родительская и семейная ответственность, личная ответственность).

Ключевые слова: нравственность, ответственность, долг, свобода, педагогическое наследие В. Сухомлинского, сельская молодежь.

The article highlights the views of V. O. Sukhomlynskyi about the issue of responsibility. The components of education are singled out concerning the responsibility of rural youth according to V. Sukhomlynskyi (purpose and content, methodological approaches, subjects, ways of forming). The article highlights the kinds of responsibility of the person, such as responsibility for human rights, civil responsibility, responsibility before the group, professional responsibility, parental and family responsibility, personal responsibility.

Key words: morality, responsibility, duty, freedom, pedagogical heritage of V. Sukhomlynskyi, rural youth.

У вересні 2013 року педагогічна громадськість відзначає 95 річницю від дня народження видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського. Його педагогічна спадщина є надзвичайно актуальною, оскільки дає відповіді на безліч теоретичних і практичних запитань сьогодення.

Система навчально-виховної роботи В. О. Сухомлинського є авторською, вона, випереджаючи свій час, базувалася на гуманістичних засадах, особистісно-орієнтованому підході та ідеях розвивального навчання. Впровадження в освітній процес педагогічної системи, реалізованої у Павлиші, передбачає необхідність застосування не окремих її елементів, а цілісної системи. Сам В. Сухомлинський розглядав процес виховання особистості як цілісну, взаємообумовлену *систему*, відзначаючи, що педагогіка стане «справжньою наукою лише тоді, коли дослідить і пояснить найтонші, найскладніші залежності і взаємообумовленості педагогічних явищ» [1, с. 244]. У загальноосвітній системі виховання всебічно розвиненої особистості Василь Олександрович надавав першочергового значення вихованню моральних рис, оскільки саме моральність є стрижнем особистості, який визначає сутність людини, її дії і вчинки. Не так важливо ким стане у майбутньому вихованець, важливо якою він буде людиною.

Однією із найважливіших моральних рис є відповідальність, якій педагог приділяє увагу чи не в кожній своїй праці, оскільки без відповідальності перед собою, сім'єю, колективом, суспільством немає особистості, батька, сім'янина, громадянина, людини. Проблема виховання відповідальної особистості не менш гостро стоїть і на початку ХХІ століття. Поглиблюється вона всезростаючими як загальносвітовими викликами (економічна, продуктова, екологічна криза, проблема збереження людської ідентичності, біобезпека) та тенденціями, так і національними (бездуховність, споживацтво, поширення асоціальних явищ, зокрема раннього алкоголізму, наркоманії, ВІЛ/СНІДу та ін.) проблемами, які здебільшого знаходяться у площині виховання.

Працюючи у повоєнні роки (з 1948 по 1970 рр.) у простій сільській школі, В. О. Сухомлинський без особливих матеріальних та фінансових ресурсів зумів обґрунтувати та впровадити у практику ефективно діючу систему виховання відповідальної «Людини». В умовах сучасної сільської школи важливо не втратити цінний досвід та кращі надбання педагогів минулого. У вихованні «усе важливе, і усе має значення» [2, с. 532], тому при реалізації «павлишської системи» важливо не лише знати педагогічні принципи, закономірності, форми та методи, вміти застосовувати пропонувані методики на практиці, а в першу чергу важливо любити (людей, дітей, професію, оточуюче середовище, Батьківщину), переживати (радість творення людини) та відчувати (почуття відповідальності, обов'язку, вдячності, сорому та ін) так, як це робив Василь Олександрович.

Педагогічні погляди, досвід та методика начально-виховної роботи зі школярами В. О. Сухомлинського привертала до себе увагу ще за життя педагога. Його праці та досвід роботи зазнавали як критики із боку опонентів, так і визнання, проте ніколи не були забутими або байдужими. Уже в 70-х роках ХХ століття з'являються перші дисертаційні роботи, які присвячені аналізу окремих аспектів педагогічної системи Василя Олександровича. Такі пошуки і розвідки під різним кутом зору і з різних методологічних позицій продовжуються. Так, в останні роки різні аспекти педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського відображені у ряді дисертаційних досліджень, зокрема: «Педагогічне забезпечення успіху в навчанні молодших школярів у творчій спадщині В.О. Сухомлинського» (Ткачук Л. В., 2001), «Педагогічні ідеї В. Сухомлинського і С. Френе (порівняльний аналіз)» (Суржикова І. А., 2003), «Творче використання спадщини В. О. Сухомлинського в КНР» (Ли Цзихуа, 2005), «Педагогічна система В. О. Сухомлинського в науковому доробку вітчизняних учених» (Сараєва О. В., 2007), «Формування професіоналізму вчителя початкових класів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (Баранюк І. Г., 2010), «Книжка як засіб виховання молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (Заліток Л. М., 2011), «Соціально-педагогічні засади формування цілісного виховного середовища дитини у педагогічній спадщині В. Сухомлинського» (Малиношевський Р. В., 2011) та ін.

Багатогранність і різноаспектність педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського обумовлюють необхідність подальших наукових розвідок.

Мета статті полягає в узагальненні поглядів В. О. Сухомлинського щодо відповідальності особистості на основі системного підходу.

Розглядаючи систему виховання відповідальності у підростаючого покоління на основі ідей В. О. Сухомлинського, важливо визначити її складові. Аналіз педагогічної спадщини педагога дає можливість виокремити такі основні компоненти системи виховання відповідальності сільської молоді, зокрема: мета і зміст; філософсько-методологічні підходи; суб'єкти; шляхи формування (форми, методи, засоби).

Мета і зміст. Метою виховання особистості є всебічно і гармонійно розвинена особистість. У своїй праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» В. О. Сухомлинський обґрунтовує вище зазначену мету. У свою чергу гармонійне виховання В. О. Сухомлинський вбачав як «одночасно виховання дисципліни, відповідальності перед колективом, суспільством і перед самим собою – перед власною совістю» [3, с. 22]. Відповідальність – це в першу чергу важка праця, і кожен вихованець уже з дитинства повинен «брати на себе труд відповідальності, тягар обов'язку за життя, здоров'я, душевний спокій, благополуччя інших людей», при цьому необхідно, «щоб ухиляння від труда відповідальності і обов'язку мислилось і переживалось людиною як мерзенність» [4, с. 94].

Зміст формування відповідальності вихованця обумовлюють її види.

Здійснивши аналіз педагогічної спадщини Василя Олександровича, вважаємо за доцільне виділити такі основні види відповідальності молоді:

- Відповідальність людини за людину. Головною силою, що об'єднує людей у колектив, на переконання В. О. Сухомлинського, є відповідальність людини за людину та відповідальність людини перед колективом і суспільством. У своїй практичній педагогічній діяльності сам Василь Олександрович та педагоги, що працювали разом із ним, спрямовували свої зусилля на те, щоб вся діяльність колективу була пройнята духом відповідальності. Майстерність виховання, на думку педагога, полягає в тому, щоб пробудити у дитини здатність переживати радість за принесене іншим добро, користь. Багаторічний досвід педагога переконує в тому, що «відповідальність кожного члена шкільного колективу за інших – це велика внутрішня сила, яка об'єднує школярів різного віку в трудову, інтелектуальну, ідейну єдність. Загальношкільний колектив можна надихнути високою ідеєю, благородною працею тільки за тієї умови, коли є ця відповідальність» [5, с. 13]. Саме тоді починається справжнє виховання, коли вихованець відчувається відповідальним за долю інших людей. В. О. Сухомлинський порівнює відповідальність людини за людину для життя колективу із цементним розчином для спорудження будинку із цегли: «немає розчину – не побудуєш будинку, немає відповідальності людини за людину – немає й колективу. Бо відповідальність людини за людину – це вершина високоідейної, творчої праці» [3, с. 184].

- Громадянська відповідальність розглядається як одна із найважливіших складових життя суспільства. У творчій спадщині В. О. Сухомлинського тісно переплетена ідея цінності окремої людини та суспільства. З одного боку суспільство, державні інститути повинні створювати умови для розвитку кожної особистості, враховуючи її індивідуальні особливості, а з іншого – кожна людина зобов'язана працювати на благо своєї країни. На глибоке переконання педагога це речі взаємопов'язані і взаємообумовлені. Кожна людина, як неповторна та унікальна особа, реалізуючи свої природні задатки, творчі нахили повинна віднайти своє достойне місце у суспільстві, щоб у такий спосіб приносити користь собі, своїй сім'ї, колективу, до якого належить, суспільству, країні. Кожен громадянин, пам'ятаючи славні і трагічні сторінки історії своєї Батьківщини, звершення і подвиги людей, які ціною власного життя творили мирне сьогодення, повинен усвідомлювати свою відповідальність, як повноправного члена суспільства, за долю держави і на цій основі сумлінно виконувати громадянський обов'язок.

Таким високі почуття необхідно виховувати цілеспрямовано і системно, оскільки «від того, як у роки дитинства й отрочтва людина розуміє й переживає, виконує й поважає свій обов'язок перед людьми, залежить досягнення вищої мети виховання – підняти кожного вихованця

до рівня ставлення до себе як до сина Вітчизни» [5, с. 177]. Осердям почуття людської гідності педагог називає «громадянські думки, почуття, тривоги, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність» [3, с. 12]. Василь Олександрович пропонував розвивати такі взаємовідносини, що утверджують почуття громадянської відповідальності, зокрема інтелектуальні, ідейно-виховні, навчально-трудова, самодіяльно-творчі та ігрові відносини [5, с. 14–17].

- Відповідальність перед колективом. Даний вид відповідальності обґрунтований у праці «Методика виховання колективу». Оскільки колектив розглядається В. О. Сухомлинським крізь призму окремої особистості у ньому, тому й даний вид відповідальності визначається за відношенням людини до самої себе, інших членів колективу та суспільства. Педагог зазначає, що «переживання добра, принесеного товаришам, – це один з наймогутніших проявів відповідальності людини перед колективом, суспільством» [5, с. 12], а «там, де немає відповідальності перед колективом, людина не знає голосу власної совісті. Відчуваючи відповідальність перед собою, людина гостріше розуміє, переживає норми і правила, які ставить перед нею колектив» [3, с. 22].

- Сімейна, батьківська відповідальність. У праці «Батьківська педагогіка» В. Сухомлинський акцентує увагу на такому виді відповідальності, як батьківська відповідальність. Педагог визначає її як відповідальність батьків за виховання, творення людини, і таку працю називає найвідповідальнішою і найскладнішою. Він зазначає: «хоч би яка у вас відповідальна, складна, творча робота була на виробництві, знайте, що вдома вас чекає ще відповідальніша, ще складніша, ще тонша робота – виховання людини. Скрізь вас можна замінити іншим працівником – від сторожа на тваринницькій фермі до міністра. Справжнього ж батька не замінить ніхто!» [6, с. 37].

Відповідальність за сім'ю (сімейна відповідальність) В. О. Сухомлинським покладається однаково як на чоловіка, так і на жінку. Проте таку відповідальність треба формувати уже із дитячих років спільними зусиллями педагогічного колективу освітнього закладу та батьками дітей. До шлюбу, до подружнього життя вихованців необхідно готувати як до духовного союзу людей, готових допомагати один одному, самовіддано піклуватися один про одного до кінця життя. Міцна сім'я повинна базуватися на любові та повазі один до одного та до інших людей. Кохання розглядається як жертвна праця та величезна відповідальність за людину, яку кохаєш і яку приводиш на світ. «Розпусник і негідник той, хто в коханні шукає тільки насолоди. Кохати – це насамперед віддавати, віддавати улюбленій особі сили своєї душі, творити для коханої істоти щастя» [2, с. 557].

- Професійна відповідальність. У праці «Виховання відповідальності за роботу в педагогічному колективі» В. Сухомлинський визначає

відповідальність за доручену роботу однією із найважливіших моральних рис людини. Він зауважує на важливості педагогічної відповідальності, яка, на його думку, вимірюється глибиною знань і ідейним рівнем вихованців. Василь Олександрович, ґрунтуючись на власному досвіді, пропонує шляхи формування педагогічної відповідальності, а це в першу чергу інтерес та увага до якості праці своєї та інших членів колективу, оскільки «безвідповідальне ставлення до роботи виникає там, де наслідками роботи педагога ніхто не цікавиться». Головною силою, яка виховує відповідальність за роботу, на думку В. Сухомлинського, є сам педагогічний колектив. Важливу роль у вихованні відповідальності за роботу педагог відводить розгортанню ділової, повсякденної критики, зазначаючи, що «учитель відчуває відповідальність за результати своєї роботи перед всім педагогічним колективом лише тоді, коли критика стає рисою роботи» [7].

- Особистісна відповідальність (відповідальність перед самим собою). Для В. О. Сухомлинського виховувати людину означало виховувати у неї вимогливість до самої себе, а це «можливо лише тоді, коли людину не вести постійно за руку, а давати їй змогу діяти самостійно, щоб вона відповідала сама за себе, виробляла власну життєву позицію» [2, с. 601]. У праці «Як виховувати справжню людину» педагог акцентує на тому, що найбільша перемога – це перемога над самим собою, він закликає молодь «вчись управляти собою. ... Заставляй себе робити те, що потрібно, і обов'язкове стане для тебе бажаним ... Не йди по самому легкому шляху. Йди по самому важкому! Долання труднощів звеличує людину. Той, кому нестерпно важко і хто подолав труднощі, зовсім по іншому бачить світ і розуміє людей... Постав над собою і сто вчителів – вони будуть безсилі, якщо ти сам не можеш заставити себе і вимагати від себе» [8, с. 125].

Зазначені види відповідальності взаємопов'язані і взаємообумовлені. У павлишській школі створювалися такі умови, у яких кожен вихованець у першу чергу ставив вимоги перед собою, відчував відповідальність перед суспільством, оскільки «відповідальність перед самим собою, перед власним сумлінням формується на основі відповідальності перед суспільством» [5, с. 10].

Філософсько-методологічні засади. У розумінні проблеми відповідальності В. О. Сухомлинський виходив із того, що людина як особа суспільна має обов'язки, і «сєнс нашого життя полягає в тому, що всі ми зобов'язані. По-іншому жити було б неможливо. ... Чим більш по-людськи, усвідомленіше ти виконуєш свій обов'язок перед людьми, тим більше ти черпаєш із невичерпного джерела справжнього людського щастя – свободи. Спробуй звільнити себе від зобов'язань – і ти перетворишся в раба своїх забаганок» [8, с. 39]. Справжнє виховання, на думку педагога, це «виховання у людини обов'язку перед іншими людьми, перед суспільством, перед народом, а обов'язку не може бути без сильної волі,

---

без вимоги, без наказу, без розумного повчання, без уміння підкорити свої особисті інтереси інтересам людей, колективу, суспільства, народу» [3, с. 90]. У Павлиші педагогічні зусилля спрямовувалися на те, щоб відносини дитини з людьми будувалися на обов'язку й відповідальності.

У педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського важливе місце займає ідея взаємозв'язку між свободою, відповідальністю та обов'язком. У «Листах до сина» Василь Олександрович зазначає, що «обов'язок – це свобода в дії, це одухотворення людських вчинків благородною ідеєю – в ім'я чого я роблю це» [9, с. 618]. Моральна свобода стає благом, «якщо людина усвідомлює себе як частку колективу, суспільства, народу, розуміє загальні для всіх інтереси і потреби, підпорядковується власному почуттю обов'язку і на основі власних поглядів, бажань, волі робить так, як вважає необхідним колектив, суспільство, народ» [8, с. 108]. Отже, за Сухомлинським обов'язок і відповідальність не обмежують людину, а навпаки, самотійно роблячи вибір і обираючи суспільно-значимий вид поведінки на основі обов'язку і відповідальності, особистість возвеличується та самореалізується у даному суспільстві.

Важливою концептуальною ідеєю у вихованні відповідальності є формування емоційної складової особистості дитини, яку В. О. Сухомлинський називав «азбукою всякого виховання». Василь Олександрович зазначав, що «правильна соціалізація ґрунтується на багатстві, ідейній повноцінності емоційного життя. Треба навчити дитину передусім відчувати і переживати. Почуття, переконання – це ніби малесенький магніт, закладений в дитячій істоті, який притягає її до інших людей, робить її чутливою, сприйнятливою до слів, повчань, ідей, настанов. Розвинені почуття, висока емоційна культура – це, образно кажучи, абсолютний музичний слух моральної вихованості. Емоційно невихована, глуха до найтонших впливів дитина – це потенційний егоїст» [5, с. 45].

Аналіз педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського свідчить, що базовими методологічними принципами і підходами у вихованні відповідальної особистості є гуманізм, культуро і природовідповідність, системність, виховання у колективі та праці, єдність свідомості та поведінки.

Основними силами або ж *суб'єктами виховання* педагог виділяє: сім'ю (в першу чергу матір), особу педагога, колектив, самого вихованця (самовиховання). Проте «диригувати таким складним оркестром повинен педагог» [2, с. 532]. Важливого значення у вихованні В. О. Сухомлинський надає особистості вихователя, проте його авторитет стає могутньою силою виховання лише тоді, коли він твориться гармонійною єдністю вчинків, поведінки і слова педагога. Основою його мудрої влади над особистістю і колективом є дитяча довіра, «доти, поки дитина дивиться на вас з надією й вірить вам, – ви справжній вихователь, наставник, вчитель життя, ви авторитет» [5, с. 193]. Якщо ж зруйнувалася довіра, тоді педагог, на думку

Василя Олександровича, буде наглядачем, а не вихователем.

В. Сухомлинський звертає увагу на те, що тільки той колектив може здійснювати позитивний виховний вплив на особистість, який відрізняється емоційним багатством. Він зазначає, що «чим глибша емоційна чутливість колективу, тим сильнішим він виступає як знаряддя впливу на особистість, тим менша небезпека байдужості, безсердечності, «емоційної товстошкурості» окремих учнів» [5, с. 58].

В. Сухомлинський виводить важливу закономірність виховання: «щоб підкоритися розумним, доцільним необхідним, обов'язковим вимогам суспільства, людина мусить уміти підкорятися сама собі, мати в собі силу волі, здатну наказувати, повелівати, стримувати» [5, с. 63].

Шляхи формування (форми, методи, засоби). Серед найбільш ефективних, значимих шляхів виховання відповідальності можна виокремити наступні: виховання у колективі, через працю, самовиховання, приклад, книжка, слово. На слово педагога дитяча душа повинна відгукуватися, мов ніжна струна, на тонку музику душі вихователя. А коли у «серці посіяні погані зерна, то їх треба терпляче прополювати, не наголошувати на негативному, а орієнтувати на кращому, на добрі зразки» [5, с. 143].

Самовиховання – визначає В. О. Сухомлинський як центральну проблему шкільного життя, і найскладнішу працю педагога. Самопізнання, самовиховання, самовдосконалення було присвячено спеціальні бесіди, у ході яких вихованців закликали бути правдивими і відвертими із самим собою, ставити перед собою таку мету життя, щоб повсякденна праця осмислювалася і переживалася як наближення до цієї мети. Педагог важливої ролі у самовихованні надавав праці, зауважуючи, що «вдумливий, проникливий і вимогливий погляд в самого себе, вміння примусити себе, здатність переживати докори сумління й сором – все це залежить від того, яке місце в духовному житті вихованця посіла праця. Тільки труд, тільки напруження фізичних і духовних сил, тільки подолання труднощів, тільки радість досягнення мети в праці відкриває людині очі на самого себе» [5, с. 178]. Праця як основний засіб виховання є центральною ідеєю усієї педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. Тільки у праці з ранніх років сильній, різноманітній, одухотвореній людина найяскравіше може розкритися, розвинути і пізнати таке благородне почуття як радість праці. У Павлиші було переконання, що «тільки завдяки праці, в якій є і піт, і мозолі, і втома, людське серце стає чуйним, ніжним» [2, с. 554]. На практиці реалізувалася ідея, що в умовах сільської школи дуже легко розв'язувати організаційно-педагогічні питання дитячої праці. В умовах сільської місцевості питання праці для молоді є питанням обов'язку і відповідальності, оскільки «у сільськогосподарському виробництві є напружені періоди, коли жоден підліток, жоден юнак не повинен бути осторонь трудового напруження» [2, с. 592].

Проблема виховання відповідальної особистості є центральною

ідеєю педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. Вона дає змогу виділити такі види відповідальності особистості як відповідальність людини за людину, громадянська відповідальність, відповідальність перед колективом, професійна відповідальність, батьківська і сімейна відповідальність, особистісна відповідальність. Базовими методологічними принципами і підходами у вихованні відповідальної особистості є гуманізм, культуро і природовідповідність, системність, виховання у колективі та праці, єдність свідомості та поведінки. Основними суб'єктами виховання є: сім'я, педагог, колектив, сам вихованець. Серед найбільш ефективних, значимих шляхів виховання відповідальності особистості є: виховання у колективі, через працю, самовиховання, приклад, книжка, слово.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є обґрунтування механізмів виховання соціальної відповідальності особистості у колективі на основі педагогічного досвіду В. О. Сухомлинського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / ред. кол.: О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Рад. шк., 1976 – Т. 3. – С. 7–279.
  2. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / ред. кол.: О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 419–654.
  3. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1970. – 288 с.
  4. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / ред. кол.: О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Рад. шк., 1979 – Т. 1. – С. 59–220.
  1. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1971. – 208 с.
  2. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1978. – 263 с.
  3. Сухомлинський В. О. Виховання відповідальності за роботу в педагогічному колективі [Електронний ресурс] / В. О. Сухомлинський. – Режим доступу : <http://www.dnpb.gov.ua/id/452/>
  4. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека / В. А. Сухомлинский. – К : Рад. шк., 1975. – 235 с.
  5. Сухомлинський В. О. Листи до сина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / ред. кол.: О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 3. – С. 583–656.
-